

MEVLANA HİMMETİ'NİN TÜRKÇE DİVANI VE BU DİVANDA HZ. ALİ'NİN YERİ*

The Turkish Divan of Mawlana Hemmati and the Status of Hazrat Ali in this Divan

Mehdi REZAEI**

Öz

Oğuz Türklerinin büyük bir bölümü arasında etkili olan Alevilik, çeşitli coğrafyalarda farklı adlarla tanınsa da tek bir çatı altında günümüze kadar süregelmiştir. Alevi inancına sahip olan topluluklar dil ve kültür bakımından birbirlerinden farklılık gösterse de Hz. Ali ve on iki imama sevgi beslemek bakımından ortak özellikler paylaşmaktadırlar. IX. yüzyıldan itibaren İran coğrafyası, Aleviler için önemli bir merkez haline geldi. 864 yılında Taberistan'da ilk Alevi hükümetinin kurulmasıyla birlikte Alevilik ve Şiilik İran'da yayılmaya başladı. Safeviler döneminde Şiiliğin resmî mezhep konumuna gelmesiyle birlikte İran tarihinde yeni bir sayfa açılmış oldu. Söz konusu durum ister istemez edebî eserlere özellikle şiire yansımaya başladı. Bu dönemde Şah İsmail başta olmak üzere birçok şairin şiirinde Hz. Ali ve onunla ilgili konular ana temalardan birini oluşturdu. Hz. Ali sevgisini kendi eserlerinde geniş ölçüde yansıtmaya çalışan şairlerden biri de Mevlana Himmetî-yi Engûrânî'dir. XVI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Himmetî, iki ayrı bölümden oluşan divanını Azerbaycan Türkçesiyle kaleme almıştır. Divanın birinci bölümünü Hz. Ali'ye ayırmış, destansı ve tasavvufî bir üslupla onun faziletlerini içtenlikle anlatmıştır. Himmetî, Hz. Ali'nin izinden gidenlerin kemale erebileceklerini, gitmeyenlerin ise hüsrana uğrayacaklarını vurgulamaktadır. Bu yazıda, Himmetî ve onun Türkçe divanı üzerinde durulmuş, bu şairin dünya görüşünde Hz. Ali'nin yeri incelenmiştir. Günümüze kadar Himmetî, edebiyat çevrelerinde çok tanınmasa da Azerbaycan Türkçesini ustaca kullanan bir Türk şairdir. Himmetî divanında yer yer Eski Oğuz Türkçesinin de özellikleri görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Mevlana Himmeti, Türkçe Divan, Azerbaycan Türkçesi, Hz. Ali.

Abstract

Alevism is prevalent among the majority of Oghuz Turks. Although this movement is known by various names in different regions, it has reached our time under a single roof. Even though Alevi societies are different from each other in terms of language and culture, but their common feature is love for Hazrat Ali and the twelve Imams. From the ninth century, the geographic area of Iran became an important epicenter of the Alevites. In 864, with the establishment of the first Alevi government in Tabaristan, Shiism and Alevism spread in Iran. During the Safavidi dynasty period, with the recognition of the Shiite religion, a new page opened in the history of Iran. This situation inevitably affected literary works, especially poetry. During this period, Hazrat Ali and topics related to him became one of the main themes of the poems of poets including Shah Ismail. One of the poets who reflected the love for Hazrat Ali on a large scale in his poems is Mawlana Hemmati Angurani. Hemmati, who probably lived in the 16th century, composed his two-part divan in Azerbaijani Turkic. He has dedicated the first part of the Divan to Hazrat Ali and has devotionally expressed his virtues in an epic and mystical style. Hemmati believes those who follow Ali will reach perfection and those who do not follow him will be at loss. In this article, Hemmati and his Turkish divan are introduced, and the high status of Hazrat Ali in his worldview is examined. Although Hemmati is not well known in literary circles to this day, he is one of the Turkish poets who has used Azerbaijani Turkic artistically. Old Oghuz Turkic features can also be seen everywhere in the Divan of Hemmati.

Keywords: Mawlana Hemmati, Turkish Divan, Azerbaijani Turkic, Hazrat Ali.

* Geliş Tarihi: 10.08.2020, Kabul Tarihi: 12.11.2020. DOI: 10.34189/hbv.96.010

**Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Tahrân/İran. rizai_m613@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-89171559.

1. Giriş

Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de zamanla görüş ve yorum ayrılıklarına dayanarak çeşitli mezhep ve tarikatlar ortaya çıkmıştır. Kimi devirlerde bu mezhep farklılıkları kanlı çatışmaları beraberinde getirmiş olsa da günümüzde çeşitli mezhepler arasında mümkün olduğu ölçüde bir dayanışma ruhunun hâkim olduğu görülmektedir. Bugün farklı mezhep ve tarikatları inceleyen araştırmacılar herhangi bir ön yargıda bulunmadan hak-batıl söyleminden uzak durarak bilimsel faaliyetlerini sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bilindiği gibi her bir inanç sistemi yüzyıllar boyunca beslendiği ana kaynağın yanı sıra başka kaynaklardan da faydalanmıştır. Bu gelişmeler ister istemez dinlerin ve mezheplerin farklı kollara ayrılmasına neden olmuştur. Modern insan bu inanç farklılıklarını objektif şekilde değerlendirip özelliklerini anlamaya ve kavramaya çalışmalıdır.

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte İslam dini ve kültürü etkisinde kalarak bu dini kabul eden ilk uluslardan biri İranlılar olmuştur. İran coğrafyası aynı zamanda gitgide farklı mezhep ve tarikatların da beşiği haline gelmiştir. Kimi mezhep ve tarikatlar ortaya çıktıkları andan itibaren merkezî hükûmetler veya diğer mezhepler tarafından baskıya uğrasalar da kendilerini korumayı başarmışlardır. Bazı bölgelerde de söz konusu topluluklar azınlıkta oldukları için inançlarını gizlemeyi tercih etmişlerdir. İran'da giderek güç kazanan ve değişik bölgelerde otorite kuran topluluklardan biri de Aleviler olmuştur. Taberistan Alevilerinin kurduğu devlet İslam coğrafyasının doğusunda Abbasilerin onayını almadan kurulan ilk devlet olmuştur (Caferiyan, 1388/2009: 301). Bu dönemden itibaren İran coğrafyasında mezhepsel çekişmeler kendini göstermeye başlamıştır. 1501'de Safevi devletinin kurulmasıyla birlikte Şiilik devletin resmî mezhebi olarak ilan edilmiştir. Bu durum İran coğrafyasının İslam dünyasında özel bir konumda bulunmasına neden olmuştur. Safevilerin, Şiiliğin yanı sıra Türklüğü de önemsemeleri Türk dünyasında, özellikle Batı Türklüğünde farklı gelişmelerin ortamını hazırlamıştır. Bu gelişmelerden biri de edebiyat sahasında ortaya çıkmıştı. Safevilerin kurucusu Şah İsmail, siyasî kimliğinin yanı sıra Türkçe şiirleriyle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'da etkili bir karakter haline gelmiştir. Şah İsmail, İran'da Türklüğün ve Türk edebiyatının canlandırılmasında oldukça etkili olmuştur. İran'da Farsçanın otoritesi karşısında ilk kez bir padişahın Türkçe şiir yazması küçümsenecek bir olay değildir. Bu önemli gelişme, İran'da Türk olan başka şairleri de Türkçe şiir yazmaya sevk etmiş onları Türkçe eserler vermeye isteklendirmiştir. Safevilerin ortaya çıkışından sonra edebî eserlerde Şiilik-Alevilik söylemi daha baskın bir duruma gelmiş, şairler başta Hz. Ali olmak üzere on iki imam ve evliyalar hakkında şiirler yazmaya başlamışlardır.¹

Bu şairlerden biri de Safeviler döneminde yaşamış olan Türk şair Mevlana Himmetî'dir.

2. Mevlana Himmetî ve Türkçe Divanı

Himmetî'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Şiirlerinden inancı ve dünya görüşü net olarak saptansa da özel hayatına dair şimdilik pek bilgi mevcut değildir. Himmetî'nin divanında gördüğümüz ketebe kaydına göre (1684) şairin Safeviler döneminde yaşadığı bilinmektedir. Himmetî'den ilk söz eden kişi, İran'ın ünlü çağdaş yazarı Gulam Hüseyin Saedi olmuştur. Saedi monografi tarzında kaleme aldığı *İlhıçı*² eserinde Himmetî ve onun Türkçe divanından bahsetmiştir (Saedi, 1342/1963: 119). Mevlana Himmetî hakkında ilk temel bilgiler araştırmacı ve yazar Aziz Devlet Abadî tarafından paylaşılmıştır³. Devlet Abadî, *Varlık*⁴ dergisinde yayımladığı kısa bildirisinde Himmetî'yi bir Ehl-i Hak⁵ şairi olarak tanıtmıştır. Araştırmacının kaydına göre Himmetî divanını iki cilde ayırmış; birinci ciltte Hz. Ali'nin menkıbelerini gazel ve kasidelerle anlatmıştır, ikinci ciltte ise aşk ve irfan konulu gazel ve kasidelerini kaleme almıştır. Devlet Abadî iki ciltten oluşan bu divanın nefis bir el yazmasından bahsetmektedir. Söz konusu yazmanın Ehl-i Hak tarikatı büyüklerinden Necefkulu Pirniya kütüphanesinde bulunduğunu kaydetmektedir. Araştırmacının kaydına göre birinci cilt 110 varaktan oluşmakta, her sayfada ortalama 18 beyit bulunmaktadır. Yazmanın ketebe kaydı bölümünde yazılış tarihi Hicrî 1095 (Miladî 1684) olarak kaydedilmiştir. İkinci cildi ise 105 varaktan oluşup her sayfada ortalama 12 beyit yer almaktadır. Bu cildin istinsah tarihi Hicrî 1304 (Miladî 1887) yılı olarak belirtilmiştir. Müstensihin kaydı itibariyle şairin doğduğu yer Zencan iline bağlı Enguran kasabasıdır.

Aziz Devlet Abadî'nin tanıttığı bu iki ciltlik yazma bütün çabalara rağmen son zamanlara kadar araştırmacıların eline geçmemiştir. Söz konusu yazma herhalde kapalı bir hayat tarzına sahip olan ve Himmetî'yi çok önemseyen Ehl-i Haklar⁶ elinde bulunmaktadır. Ancak 2019 yılında Araştırmacı Muhammed Ali Nakdî, *İlhıçı* yazması olarak bilinen bu yazmayı elde edip 2020 yılında aşk ve irfan konulu ikinci cildini yayımlamıştı⁷. Bu yazmanın yanı sıra son yıllarda Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde Himmetî divanının başka bir el yazmasının bulunması da araştırmacıları heyecanlandırmıştır. Bu el yazması, Devlet Abadî'nin bahsettiği birinci cildin farklı bir nüshasıdır. Söz konusu yazma Sührab Karazemini'nin oğlu Allahverdi tarafından 1290 (1873) yılında istinsah edilmiştir. 190 sayfadan oluşan bu yazma üzerine günümüze kadar iki çalışma yapılmıştır⁸. Mevlana Himmetî'nin şiirlerine baktığımızda konu ve içeriğin yanı sıra şairin Türkçeyi ustaca kullanması da dikkat çekicidir. Himmetî'nin kullandığı üslup ve dili dikkate alındığında özellikle Alevî ve Bektaşî çevrelerinde tanıtılması gereken bir şair olarak görülür.

Bu yazıda Himmetî'nin Hz. Ali'nin menkıbelerini anlatan divanı üzerinde durulmuştur. Himmetî divanı boyunca tek bir hedefi gözetmiştir: Hz. Ali'yi methetmek, onun faziletlerinden bahsetmek. Divan 191 gazel, 3 muhammes, 2 müseddes ve 2 terciibentten oluşmaktadır (Nakdî, 2020: 3).

Kimi çevrelerde Kul Himmet ile Mevlana Himmetî aynı şahsiyet sanılsa da Kul Himmet'in bir halk şairi, Himmetî'nin ise bir divan şairi olduğu açıkça ortadadır. Ad benzerliği, aynı dönemde yaşadıkları ve düşünce yakınlığı bu yanılmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu iki şairin şiirlerine baktığımızda Hz. Ali'yi benzer şekilde tasvir ettikleri görülmektedir. Örneğin Himmetî, "Cemî'-i enbiyâ u evliyânın pîr ü üstâdı" (176-1)⁹ ve Kul Himmet de; "Yüz yirmi bin peygamberler başı" (Özkırımlı, 1996: 196) diyerek Hz. Ali'yi peygamberlerden bile üstün göstermeye çalışmıştır. Himmetî'nin "Ali'dür evvel ü âhîr fenâsız" (51-5) dizesi Kul Himmet'in "Şu dünyanın evvelisin, âhiri" (Öztelli, 1997: 30) dizesini andırmaktadır.

3. Mevlana Himmetî'nin Dünya Görüşü

İslam dini temel olarak iki mezhebe ayrıldıktan sonra zamanla bu iki mezhepten de onlarca tarikat doğmaya başlamıştır. İslamiyet'i değişik biçimlerde yorumlayan söz konusu mezhep ve tarikatlar, beslendiği ana kaynağın yanı sıra İslami olmayan kaynaklardan da yararlanmışlardır. Şiilik de doğal olarak zaman içinde değişik kollara ayrılmış, farklı adlar altında zamanımıza ulaşmıştır. Günümüzde Caferilik, söz konusu mezhebin en önemli kolu olarak bilinse de aynı kaynaktan gelen birçok mezhep ve tarikat çeşitli ülkelerde İslamiyet'i tasavvufi bir yorumla yaşatmaya devam etmektedirler. Şu konuyu vurgulamakta fayda var ki İran kaynaklarında Alevilik kavramı genellikle Şiilik ve Caferilik ile paralel olarak değerlendirilir. Bu gerçeği göz önünde tutarak Mevlana Himmetî'nin düşünce dünyasını daha detaylı bir biçimde inceleyebiliriz. Himmetî, Alevi ve Bektaşî şairleriyle aynı çizgi üzerinde yürümektedir. Hacı Bektaş tefekkürü Kur'an ve sünnet kaynaklı genel Sufî düşüncesinin tamamen içinde (Öztürk, 1990: 101) olduğu gibi Himmetî de tasavvufi bir yaklaşımla İslami kaynaklardan yararlanarak kendi görüşlerini paylaşmaktadır.

Aziz Devlet Abadî, Himmetî'nin Ehl-i Hak tarikatına mensup olduğunu kaydetse (Devlet Âbâdî, 1369/1990: 31) ve bu şairin Ehl-i Haklar içinde sevildiği bilinse de Himmetî söz konusu tarikatın bugünkü inançlarının önemli bir kısmını paylaşmamaktadır. Diğer taraftan tarikatların zamanla değişime uğradığını dikkate aldığımızda şairin yaşadığı dönemde (XVI yüzyıl) yaygın olan Ehl-i Hak inançlarının günümüzdeki biçimiyle yüzde yüz örtüştüğünü söyleyemeyiz. Himmetî kendi divanında Caferî olduğunu açıkça söylemekte, Ehl-i Hakların değişik biçimde yorumladıkları tenasüh ve hulul gibi inançları tasvip etmemektedir:

Ca'ferî'dür Himmetî sem'ine sığmaz özge kul

Yâ taşavvuf yâ tenâsuh yâ teselsül yâ hulül (144-12)

"Himmetî Caferî'dir, başka bir kul, tasavvuf, tenasüh, teselsül ve hulul onun için uygun olmaz".

4. Mevlana Himmetî'nin Türkçe Divanında Hz. Ali'nin Yeri

Himmetî, divanı boyunca herhangi bir konudan söz ettiğinde Hz. Ali'ye beslediği hayranlığı açık bir şekilde dile getirmektedir. Kâinatı, insanı, dini, dünyayı, ahireti, imanı, küfrü ve kısacası her şeyi Hz. Ali'yi göz önünde bulundurarak yorumlayan Himmetî, divanının birinci bölümünü Hz. Ali'ye ayırmıştır. O, evrenin merkezinde Hz. Ali'nin olduğunu vurgulayarak onu dünyanın biricik incisine benzetmektedir:

Şâh-i iklim-i velâyet dürr-i deryâ-yı Necef

Sen gevhersen on sekkiz miñ âlemiñ cismi şedef (125-8)

“Velilik ikliminin padişahısın, Necef denizinin incisisin. On sekiz bin âlem bir sedef ise sen onun incisisin”.

Köñül deryâ, şedefdür sine, medh-i Murtażâ gevher

Kulağında bu dürri saħla cân u dilden éy sâmi‘ (123-8)

“Gönül denizdir, göğüs sedefdir, Hz. Ali'yi övmek inci. Ey dinleyen canı gönülden bu inciye kulağında sakla”.

Himmetî'nin dünya görüşünde kâinat ve insan, Hz. Ali ile anlam taşımakta ve Ali'siz bunları düşünmek ona göre anlamsızdır. O, yer ve göğün var olmasını Hz. Ali'nin varlığına bağlamakta, yedi feleğin onun hükmünde olduğunu söylemektedir. Şairin görüşüne göre insanlara hayat veren ve onların canını alan Ali'dir. Ona göre Musa'ya *lâ tahaf* “korkma”¹⁰ nidasını ileten kişi Ali olmuştur. “Deminden mehd içinde nuħka geldi “İsî-yi Meryem” (148-12) diyerek İsa'nın beşikte konuşmasını Ali'ye bağlamaktadır. Şaire göre kâinat Ali'nin kontrolü altındadır ve bu kâinatta bulunan her şeye Ali'nin hükmü geçmektedir.

Bu gibi beyitlere baktığımızda Himmetî'nin Hz. Ali'ye bir ulûhiyet vermesi görülmektedir. Buradan hareketle şairin Ehl-i Hak inançlarına yakınlık gösterdiğini görmek mümkündür. Bu görüşlerden dolayıdır ki Himmetî söz konusu topluluk içinde sevilen bir şairdir. Hz. Ali'ye aşırı sevgi gösterip onu yüceltmek Şiilikte görüldüğü gibi Alevi ve Bektaşî inancında da görülmektedir. Özkırımlı'nın dediği gibi kimi zaman bu sevgi, onu Tanrılaştırmaya kadar varır (Özkırımlı, 1996: 195). Ancak Himmetî bu tarz konulardan bahsettiğinde “âlem-i ma'ni” (mana âlemi)'den de söz etmektedir. Demek ki bu tarz görüşleri yorumlamak için onun kastettiği âlemi göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer taraftan o kendisinin Caferî olduğunu söylediğine göre söz konusu görüşleri farklı şekillerde de yorumlamak mümkündür. Bu beyitlerde şair, Şii ve Alevi ve Bektaşî olan diğer şairlerde görüldüğü gibi Hz. Ali'ye aşırı bir sevgi beslediğinden dolayı mübalağa sanatını kullanarak abartıcılığa başvurmuştur:

Yer ve gök anıħla kâimdür bilür ehl-i kemâl

Hâzır u nâzır bil onı sanma ğâibdür ‘Ali (183-3)

“Yer ve göğün varlığı ona bağlıdır, bunu kemale ermiş kişiler bilir. Onu hazır ve nazır bil, Ali’nin gaip olduğunu düşünme”.

Can véren can alan ustâd ‘Ali’dür halka

Bu varağdan sebek al var ise gözde bebegin (134-1)

“İnsanların hayat ve mematları Ali’ye bağlıdır. Eğer gözbebeğin varsa bu varaktan bir şeyler öğren”.

Âlem-i ma’nide oldur can véren hem can alan

Şûrat-ı mevt ü hayât u hayr u şer hükümündedir (73-11)

“Mana âleminde o insanlara hem can veren hem de canlarını alandır. Ölüm, hayat, hayır ve şer onun hükümündedir”.

Ali’dür mâlikü’l-mülk-i velâyet

Ali hükümündedir bu yéd-di eflâk (134-12)

“Ali velilik mülkünün malikidir. Yedi felek Ali’nin hükümündedir”.

Harb içinde havf éderdi öz ‘aşâsından Kelim

Geldi senden Mûsa’ya anda nidâ-yı “lâ tahef” (125-12)

“Kelim (Hz. Musa’nın lakabı) savaş içinde kendi asâsından korkardı. O esnada senden Musa’ya “korkma” nidası geldi”.

Şeş cihet ü noh felek oldu musahhar aña

Hüküm(ü) revandur belî ay (u) gün (ü) ahtara (172-13)

“Altı cihet ve dokuz felek onun hâkimiyeti altındadır. Onun ay, güneş ve yıldızlar üzerinde hükmü geçmektedir”.

Hakdan iklim-i uluhiyyet musahhardur aña

Himmetî gör şâhib-i a’lâ meratibdür ‘Ali (183-4)

“Haktan olan uluhiyyet iklimi onun egemenliği altındadır. Ey Himmetî sen gör ki Ali yüksek makamların sahibidir”.

Himmetî, Bezm-i Elest’te Hz. Ali’nin elinden bade içtiğini anlatmaktadır. O, “Ehl-i hak Haydar elinden bâde nûş (u) cur‘akeş” (114-12) diyerek hak taliplerinin Ali’nin verdiği şaraptan sarhoş olduklarını yazmaktadır. Şair kendisinin de Hz. Ali’nin aşkından sarhoş ve mecnun olduğunu dolayısıyla kendisine herhangi bir sorunun sorulamayacağını belirtmektedir. Şair, Ali’nin şarabından cennetteki hurilerin bile sarhoş olduğunu ifade etmektedir:

Meclis-i kâlû belâ'dan 'aşkile bu Himmetî

Éylemişdür sâkî-yi kevşer elinden bâde nûş (116-8)

“Himmeti ‘kâlû belâ’¹¹ meclisinde Kevser sakisinin elinden şarap içmiştir”.

Sorgu olmaz serhoş u divâneye éy Himmetî

Esredübdür curasında sâkî-yi kevşer meni (182-6)

“Ey Himmetî! Sarhoş ve mecnuna soru sorulmaz. Kevser'in sakisi beni kendi şarabıyla mest etmiştir”.

Câm-i en'âm-ı 'Ali'den olmuşuz mest ü harâb

Ravza'-yı cennetde onıñ cur'asından hûr mest (26-2)

“Ali'nin bahşiş kadehinden sarhoş olmuşuz. Cennet bahçesinde onun şarabından huri bile sarhoş olmuştur”.

Himmetî kendisini ve kendisi gibi düşünenleri Hz. Ali'ye kul olarak görmekte ve bunun ezelden beri Allah tarafından ithaf edildiğini savunmaktadır. Onlar bu kulluk yolunda can ve mallarından geçerler ve herkesin bu kulluk dairesine girmeye layık olmadığını ileri sürerler. Ayrıca Himmetî, ezel gününde Hz. Ali ile anlaşma yapanların verdikleri söze sadık kalmalarını ve Hz. Ali'nin sözlerine uymalarını istemektedir. O, Hz. Ali'ye sevgi ve sadakat gösterenlerin Allah tarafından bağışlanacaklarını kaydetmektedir:

Biz 'Ali'ye bendeyüz, bâkî ü pâyendeyüz

Kısmet édübdür munı Hâk ezelden bize (169-6)

“Biz Ali'nin kuluyuz, hep böyle kalacağız. Bunu Allah ezel gününde bize nasip etmiştir”.

Biz 'Ali kullarıyuz terk-i ser (ü) terk-i cihân

Haddı yoğdur gire her serseri meydanımız(a) (171-7)

“Biz Ali'nin kulları olarak canımızı ve dünyamızı onun yolunda feda ederiz. Her bir başıboşun bizim meydanımıza girmesine izin yoktur”.

Ahd (u) peymân éylediñ çün şâh ilen rûz-ı ezel

Şâdık ol kavlında, her hükme éylese merdâne çek (135-5)

“Şah'a (Ha. Ali'ye) ezel günü söz verdiğinden dolayı kendi sözlerinde sadık kal ve her bir buyruğunu erkeğe uygula”.

Kim ki Hâydar çâkiridür ol çeküpdür hañt-ı 'afv

Nâme-yi a'mâlına anıñ kerim ü lem yezel (137-10)

“Kerim ve layemut olan Allah, Haydar’ı sevenlerin amel defterine günah yazmamıştır”.

Himmetî, Hz. Ali’nin üstün bir insan olduğunu göstermek için çeşitli yollara başvurmuştur. Kimi durumlarda onu peygamberlerin üstadı ve evliyaların padişahı olarak görür. Şair, kâinata bulunan bütün canlıların Ali’ye tabi olduğunu söylemektedir. Himmetî, tasavvufî bir yaklaşımla insanoğlu ve dünyanın yaratılmasından önce Hz. Ali’nin var olduğuna işaret etmekte, “Âdem-i evvel Ali’dür mâlikü’l-mülk-i vücûd” (149-11) diyerek Ali’yi ilk insan olarak görmektedir. Himmetî’nin inancında gökteki kuş ve denizdeki balık bile Ali’yi methetmektedir:

Ali’dür mü’minin (ü) mü’minâta rehber (ü) hâdî

Cemî’-i enbiyâ u evliyânın pîr (ü) üstâdî (176-1)

“Mümin erkek ve kadınların rehberi ve yol göstericisidir. Bütün peygamberlerin ve evliyaların pir ve üstadıdır”.

Éy rehnemây (u) rehber (ü) rehdân-ı enbiyâ

Éy serferâz (u) server (ü) sertâc-ı evliyâ (186-2)

“Ey peygamberlerin yol göstericisi, rehberi ve kılavuzu. Ey evliyaların onuru, büyüğü ve baş tacı”.

Pâdişâh-i evliyâallâh emirü’l-mü’minîn

Cümle fermânındadır halk-ı semâvât u zemin (188-10)

“Allah evliyalarının padişahı ve müminlerin emiridir. Yer ve gök sakinleri ona tabidirler”.

Enbiyâdan gerçi şûretde mu’ahhâr geldüniz

Ma’nide liken muqaddem sen muqaddem yâ ‘Ali (184-12)

“Görünüşte peygamberlerden daha sonra gelsen de manada onlara mukaddemsin ey Ali!”.

Ali medhîni zîkr étmekdediler

Semâda tayrdur, deryâda balık (127-11)

“Gökte kuş ve denizde balık Ali methini yapmaktadır”.

Himmetî, Ali’yi peygamberden bile üstün görerek onun bütün bilimlerden haberdar olduğunu savunmaktadır. Dünyada şeytandan ve Âdem’den bir iz bulunmazken Ali’nin sultan olduğunu anlatmaktadır. Hz. Muhammed’in miraçta Ali’nin yüzünü gördüğünü sesini duyduğunu anlatmaktadır:

Cemî'-i enbiyâ u evliyâdan ol muqaddemdür

Ulûm-i zâhir ü bâtında ol(d)ur 'âlim ü a'lem (156-13)

“O, bütün peygamberden ve evliyalardan önce gelmiştir. Bütün bilimlerde o âlim ve en bilgin olandır”.

Velâyet kişverinde şâh iken sultân-ı din Haydar

Ne şeytan var idi éy şeyh ol 'âlemde ne âdem (157-1)

“Velâyet ülkesinde din sultanı Haydar padişah iken ne şeytan var idi ne de âdem”.

Ali âvâzın eşitdi 'Ali didârını gördi

Azizâ onda kim vardı mi'râca seyyid-i 'âlem (157-4)

“Kâinatın efendisi (Hz. Muhammed) miraca vardığında Ali'nin sesini duyup yüzünü gördü”.

Himmetî, Ali'nin üstünlüğünü göstermek amacıyla bazen halk hikâyelerinden yararlanarak masalımsı bir üslupla Ali'nin faziletlerinden bahsetmektedir. O, daha dünya ve insan ortada yokken Ali'nin devlerle savaştığını ve onları yendiğini anlatmakta, Cebraîl'in kanatlarını yaktığını yazmaktadır. Hz. Ali ile ilgili yazılan cenknamelerde de Hz. Ali'nin ejderhalarla, devlerle ve cadılarla savaştığını görebiliriz (Atalan, 2008: 17). Bu gibi hikâyeler Karasoy'un kaydettiği gibi doğrudan yaşanmışlığa dayalı değil hayal gücünü geliştiren, inancı pekiştiren, terbiye edici metinler olarak değerlendirilebilir (Karasoy, 2019: 68):

Yoh iken nâm u nişân-ı 'âlem u âdem henüz

Lîf-i hurma ile divi bağlayan server gerek¹² (135-8)

“İnsan ve âlemden henüz bir ad ve iz yokken dev hurma lifi ile bağlayan o efendiye ihtiyaç var”.

Nesl-i âdem gelmeden dutmuşdı şark u garb(ı) div

Yér yüzünde cümle kesmişdi tarîk u turku div (189-3)

“İnsanoğlu yeryüzüne gelmeden önce batıyı ve doğuyu devler kuşatmıştı. Bu devler yeryüzünde bütün yolları kesmişlerdir.”

Ol zamanda şâh-ı merdâniyle kıldı harb div

Gördi Haydar'dan onda bu dest-i zarb div (189-3)

“O devirde mertlerin padişahı (Hz. Ali) bu devle savaştı, dev ise Haydar'dan ağır bir darbe aldı”.

Cebre'iliñ perr ü bâliñ yanduranda Murtaza

Zât-ı Hâk'dan ğayr kimse yoñdu peydâ henüz (92-1)

“Murtaza, Cebrail'in kanatlarını yakarken, Allah'tan başka kimse yok idi”.

Himmetî, rahmetin inmesini Ali'ye sevgi göstermeye bağlamaktadır. Sırat köprüsünden geçebilmek Ali sevgisini gönüllerinde barındıranlar için mümkün olacaktır. Onun görüşünde herkes Allah'ı tanımak isterse ilk önce Ali'yi tanımalıdır, onu tanımayan Allah'ı da tanımayacaktır. Himmetî'nin inancında ibadetlerin Allah tarafından kabul görülmesi yine Ali'ye bağlıdır. Himmetî'ye göre bütün insanlar Ali'yi haklı bulurlarsa cehennem yaratılmayacaktır. Cennette huri isteyen birisi, Ali'ye sevgi beslemesi gerekmektedir:

Sinesinde olmasa her bendeniñ mihr-i 'Ali

Éylemez anıñ serâ-yi ğalbine rahmet nuzûl (144-9)

“Eğer bir kulun kalbinde Ali sevgisi olmazsa onun kalbine rahmet inmez”.

Ger cevâzı olmasa geçmez bu yoldan ğâfile (kâfile)

Géçmege pul-ı şırâtı ğubb-ı Haydar'dur cevâz (85-12)

“Ali'nin ruhsatı olmazsa kâfile bu yoldan geçemez. Sırat köprüsünden geçmek için Ali'nin sevgisi ruhsat niteliğindedir”.

Ali'ni bil eger Allâhı bilmek istersen

Kim onı bilmedi bilmez kerîm-i lem yezeli (180-8)

“Eğer Allah'ı tanımak istiyorsan Ali'yi tanı. Onu tanımayan birisi Allah'ın kim olduğunu bilemeyecektir”.

Haydarı ğağ bilmeyince tâ'atıñ olmaz ğabûl

Dünya u uğbâda ğağdan ğâcetiñ olmaz ğabul (147-2)

“Haydar'ı haklı bulmadıkça ibadetlerin kabul olmaz. Dünya ve ahirete ait olan hacetlerin kabul olmaz.”

Her kimiñ Haydar degül ğağdan imâmı kıblesi

Ķılmaz ol merdûde hergiz kılduğı tâ'ât feyz (120-8)

“Herkesin imamı ve kıblesi Haydar olmazsa onun ibadetlerinin bir faydası olmayacaktır”.

Yaratmazdı cehennem şûratın Ħağ

Seni ğağ bilse ger cümle ğalâyığ (127-4)

“Bütün insanlar seni haklı bulsalar Allah cehennemi yaratmazdı”.

Veli Allâh'(a) ger bu dünyâda 'arz étmiyen (étmesen) imân

Vişâl-ı hür-ı cennet isteme ey ebleh-i tâmi (123-9)

“Eğer bu dünyada Allah'ın velisine iman getirirsen cennet hurisine kavuşmayı da isteme ey açgözlü aptal”.

Hz. Ali, sevenleri arasında çeşitli bilimlere vâkıf olan birisidir. Himmetî de buna işaret ederek onun Kur'an ve Allah sözlerinin sırrını bildiğini söylemektedir. Şair hadis ve efsaneyi bir tarafa bırakarak gece gündüz Ali'yi övmek düşüncesindedir. Onun için övgü sadece Hz. Ali'ye yakışmaktadır. Himmetî, Firdevsî'nin Rüstem'i övmesine bile rıza göstermemektedir. Himmetî her bir defterin ilk başta Ali'ye sevgi göstererek başlamasını ister. Ali sevgisinin meyvesini vermeyen bir ağacın kesilmesini talep eder:

Sen sen 'alîm (ü) dâna her 'ilmine hüdânıñ

Vâkıf ezel gününden remzine evliyânıñ (166-5)

“Allah'ın her türlü ilmini bilen sensin. Evliyanın her türlü gizemini ezelden beri biliyorsun”.

Olmadı ya'nî 'Ali'den ğayr bir héç kimseye

Müfredât-ı muşhaf (u) sırr-ı kelâmu'l-İlâh keşf (126-7)

“Ali'den başka hiç kimse Kur'an'ın ayrıntılarına ve Allah'ın kelamının sırrına vâkıf olmadı”.

Zıkr (ü) fikrim şâh-i merdân medhidür leyl ü nehâr

Her hadîş ü kışşa-yı efsânededen müstağniyem (153-11)

“Gece gündüz Hz. Ali'yi övmek düşüncesindeyim. Herhangi bir hadis ve efsaneyi anlatmaktan kendimi müstağni bildiriyorum”.

Şol erenler şâhını medh eyle dâim Himmetî

Kılma Firdevsî kimi sen Rüstem-i Destân'ı medh (42-1)

“Himmetî daima şu erenlerin şâhını öv, Firdevsî gibi Rüstem-i Destan'ı övme”.

Olmasa her defterin âgâz(ı) mihr-i Murtaza

Hatt-ı butlân u kalem ol defter ü divâne çek (136-5)

“Herhangi bir defter Ali'nin sevgisi ile başlamasa o defter ve divana butlan çizgisi çek”.

Her şecer kim yétmez anda miyve-yi mihr-i ‘Ali

Aşkilen tîğ ü teber çek ol büleñ eşcâr(ı) kes (108-13)

“Ali sevgisinin meyvesini vermeyen bir ağaç varsa o ağacı aşk ile kılıç ve baltayla kes”.

Himmetî bir Müslüman’ın namaz ve orucunun Allah katında kabul görülmesini Hz. Ali’nin muhabbetine ve onun evlatlarına sevgi beslemeye bağlamaktadır. Şair, Ali sevgisini sadece Müslümanlara özgü bilmeyip her bir kulun gönlünde bu sevginin olmasını temenni eder. O, mana âleminde Ali’nin elini Allah’ın eli olarak görür ve her an Ali’den yardım istemeyi önermektedir. Kâinattaki bütün canlıların Ali’nin hükmünde olduğunu söylemektedir. Şair, Ali’yi hakkın tecellisi olarak görmeyenlerin manadan ziyade görünüşe kapıldıklarını savunmaktadır:

Kim âl-ı Haydar’ı özüne kıble bilmedi

Mağbûl-ı Hağ degüldür onun kıldığı şalat (15-11)

“Haydar hanedanını kendisine örnek almayan insanların kıldıkları namaz Allah’ın katında kabul görülmez”.

Ger olmasaydı şâh-ı velâyet muhabbeti

Mağbul hağret olmaz idi yâ şavm yâ şalat (17-6)

“Velayet padişahının muhabbeti olmasaydı namaz veya oruç Allah katında kabul görülmez idi”.

Cânında her kulıñ ki ‘Ali aşkı olmasa

Bir mülke benzer onıñ pâdişâh(ı) yoğ (47-1)

“Gönlünde Ali aşkı olmayan kul, padişahı olmayan bir ülkeye benzer”.

Eli beyân-ı yedullâhi fevka eydihim

Mağâm-ı ma’nide Hağkırñ elidür anıñ eli (180-2)

“Onun eli, ‘yedullâhi fevka eydihim’¹³ (Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir) ayetinin yorumudur. Anlam makamında onun eli Allah’ın elidir”.

Éy köñül her dem ‘Ali’den iste imdâd u meded

Kim ‘Ali hükmündedür insan (u) cinn (ü) dîv (ü) ded (53-7)

“Ey gönül her an Ali’den yardım talep et, çünkü insan, cin, dev ve yırtıcı hayvanlar tamamen Ali’nin hükmündedirler”.

Vücut-ı Murtaza’nı mağhar-ı Hağ bilmeyen (bilmeyen) câhil

Cihânda ehl-i şurâtdur ma’âniden hağber bilmez (101-5)

“Murtaza’yı Hakk’ın tecellisi olarak görmeyen cahiller manadan habersiz olarak görünüşe kapılanlardır”.

Himmetî'nin inancına göre, kâinatta olup bitenler, ay ve güneşin doğması, göklerin ve yerlerin varlığı, Ali'nin varlığına bağlıdır. Onun görüşünde Ali olmasaydı kâinat sonsuza kadar var olmayacaktı. Kainatı Ali'nin varlığından ayrılan bir damlaya benzetmiştir. Şair, “On sekkiz min ‘âleme hağdan ‘Ali’dür pâdişâh” (163-12) diyerek Ali’yi tüm kâinatın padişahı olarak görmektedir. Bütün denizlerin ve karaların Ali'nin hükmünde olduğunu söylemekte, Cebrail’in bile Ali’den izin almasını vurgulamaktadır.

Qarar étmez zemîn ü âsumân ay gün doğmaz

Yağîn bil olmasa şâh-i velâyet bir nefes hâzır (69-2)

“Emin ol ki velayet padişahı bir an var olmazsa yer ve gök yerinde duramayacak, ay ve güneş doğmayacaktır”.

Dokkuz ‘arşın sûtünü yéddi ferşin lengeri oldur

Veli-yi mutlak (u) hallak-ı ‘âlem mazhar-i kâdir (69-3)

“Dokuz katlı göğün sütunu ve yedi katlı yerin çıpası odur. Mutlak veli, kâinatın yaratıcısı, Kadir’in tecellisidir”.

Olmasaydı nuğta-yı merkez vücud-ı Haydarın

Tâ ebed tapmazdı şûrat çerğ ne pergâr-ı ‘arş (119-7)

“Haydar’ın varlığı merkez noktada bulunmasaydı gök ve yer sonsuza dek var olmazdı”.

Qatredür baħr-ı vücudından vücud-ı kâ’inât

Dürr-i deryâ-yı Necef éy gevher-i ‘umman-ı ‘aşk (129-5)

“Kâinatın varlığı onun varlığından ayrılan bir damla gibidir. Ey Necef denizinin incisi, ey aşk okyanusunun gevheri!”.

Tanı ol şâhı kim anığ beħr ber hükmündedür

Maşrıqayn u mağrıbayn u huşk u ter hükmündedür (73-5)

“Denizler ve karalar o padişahın hükmündedir, onu tanı. Dünyanın dört bir köşesi, her bir yeri onun hükmündedir.”

Ger icâzet tapmasa şâh-ı veliden Cebre’il

Yoğdur hadd(ı) kim kıla deryâ-yı izzetden güzer (68-5)

“Cebrail eğer Ali’den izin almasa izzet denizinden geçmesi mümkün olmayacaktır.”

Himmetî, yaratılışın amacını Ali’nin varlığına bağlamaktadır. “Ol mazhar-ı Haq maqşad-ı îcâd-ı halâyık” (120-13) dizesinde Ali’yi, Allah’ın tecellisi olarak görmekte, mahlukatın yaratılmasının nedenini Ali’de bulmaktadır. Ona göre insanın akli Ali’nin özünü kavrayamaz, Ali’nin sıfatları Allah’ın sıfatlarının aynısıdır. Ali’nin bu özelliklerinden dolayı Himmetî ondan bilgi ve basiret talep etmektedir:

Vâkıf ol ‘ilmiyle bu esrârdan éy hoş nihâd

Ĥâlîke zât-ı ‘Ali’dür âferînişden murâd (46-49)

“Ey gönlü güzel olan! Bu sırlardan bilgi yoluyla haberdar ol. Allah’ın yaratılıştan amacı Ali’nin özüdür”.

Érişmez kühüne idrâk-ı insân

Şfât(ı) ‘ayn-ı zât-ı kibriyâdur (66-9)

“İnsanın düşüncesi onun özüne varamaz. Onun sıfatları Allah’ın sıfatlarının aynısıdır”.

Himmetî’niñ hâceti senden budur kııl yâ ‘Ali

Bir dil-i dâna oña, bir dide-yi binâ naşib (14-1)

“Ya Ali! Himmetî’nin isteği senden bilgili bir gönül ve basiretli bir göz vermendir.”

5. Himmetî Divanının Dil Özellikleri

Himmetî’nin divanı Azerbaycan Türkçesi ile yazılmıştır. Batı Türkçesinin temel kollarından birini oluşturan Azerbaycan Türkçesi, ana kaynaktan ayrıldıktan sonra birtakım değişimlere maruz kalmıştır. Söz konusu değişimler, günümüzde Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasındaki farklılıkları meydana getirmiştir. Bilindiği gibi birkaç yüzyıl önce iki lehçe birbirine çok yakın ve neredeyse tek bir dil gibiymişler. Nitekim Himmetî gibi şairlerin eserlerinde her iki lehçenin özelliklerini bulmak mümkündür. Diğer taraftan Himmetî ve onun gibi şairler belli bir ideolojiye bağlı olduklarından dolayı kullandıkları dili dikkate almaları düşünülebilir. Özellikle Safeviler döneminde Anadolu’da Şiilik ve Alevilik propagandası yapmak amacıyla bu coğrafyada da anlaşılması kolay bir dilin kullanılması akla gelen olasılıklardandır.

Eserin dilini incelediğimizde Azerbaycan Türkçesinin gelişim sürecini de takip etmemiz mümkün olacaktır. Eserin yazıldığı dönemlerde Azerbaycan Türkçesinin bir geçiş süreci yaşadığını görebiliriz. Kimi sözcüklerde ikili biçimlerin görülmesi (örneğin “kılmışız” anlamında kullanılan “kılmışuz” ve “kalmışuk” gibi) bu geçiş dönemini göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde Himmetî divanında

görülen tipik dil özelliklerine değinerek bu özellikleri Çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle karşılaştırılacaktır. Bu bölümde daha çok Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde bulunmayan şu özellikler üzerinde durulmuştur:

Bugün Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan /ɣ/ sesi Himmetî divanında kullanılmaktadır ve örnekleri şu şekildedir: *miñ* (bin), *könül* (gönül), *aña* (ona), *éyledin* (eyledin), *geldüniz* (geldiniz), *bendeniñ* (kulun).

Çağdaş Azerbaycan Türkçesini Türkiye Türkçesinden ayıran önemli fonetik farklılıklardan biri kimi sözcüklerde görülen sözcük başı /y/ ünsüzüdür. Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan bu y'ler Himmetî divanında şu şekilde kullanılmaktadır: gökyüzünden-göy üzünden, yér yüzün-yér üzünü, yıldız-uldüz, yıldırım-ıldırım.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde ek-filin çokluk üçüncü şahısı için; -ık/-ik/-uğ/-ük (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 197) eki kullanılır. Ancak eserde -uz biçimini görmekteyiz: “biz Ali kullarıyuz” (biz Ali kullarıyız), “biz ‘Ali’ye bendeyüz” (biz Ali’ye kuluz), “zindân içindeyüz” (zindan içindeyiz).

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuzunda birinci teklik şahıs -mar ekiyle kurulur (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 208), fakat Himmetî divanında söz konusu şahıs için -maz eki kullanılmaktadır: “bahmazam hürşid-i ‘arş efzâyı gözler gözlerim” (150-7) (bakmam, göğü genişleten güneşi bekler gözlerim). Aynı durumu Eski Oğuz Türkçesinde de görmek mümkündür: bilmezem, içmezem (Timurtaş, 2005: 143).

Himmetî divanında görülen kimi sözcükler bugün Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanımdan düşmüş ya da değişime uğrayarak farklı biçimlere girmişlerdir. Söz konusu sözcüklerin bir bölümü Türkiye Türkçesinde aynı biçimde kullanılır: şimdi başla-indi başla, şöyle kim-béle ki, gök-göy, yıldırım-ıldırım, yüz-üz, şol erenler-o erenler.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde görülen ünsüz ikizleşmesi Himmetî divanında da görülmektedir: “yéddi eflâk” (yedi felek), “on sekkiz miñ ‘âleme” (on sekiz bin âleme), “dokkuz ‘arşın” (dokuz göğün).

Eski biçimleri yuvarlak ünlü taşıyan birçok ek, Himmetî divanında da aynı biçimde kullanılmaktadır. Bildirme eki -dur, çokluk birinci şahıs eki -uğ/-ük/-uz/-üz, zarf-fiil veya öğrenilen geçmiş zaman eki -up, emir kipinin teklik üçüncü şahısı -sun, görülen geçmiş zaman eki -du, şimdiki zaman ve geniş zaman eki -ur, addan ada yapan -lu eki söz konusu eklerden bazılarıdır: “géymişdür” (giymiştir), “şedefdür” (sedefdir), “éylemişdür” (etmiştir), “édirüz” (ediyoruz), “bilürük” (biliyoruz), “girüp” (girip), “vérmüşük” (vermişiz), “vérmesün” (vermesin), “alur” (alıyor), “gelür” (gelir), “alduk” (aldık), “éyledün” (ettin), “aşılı” (asılı). Söz konusu ekler, bugün Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde uyuma girmişlerdir.

Osmanlı sahasında görüldüğü gibi Himmetî divanında da çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük bulunmaktadır. Özellikle Farsça tamlamaların sıkça kullanımı dikkat çekicidir. Fakat “saluk aldık bu yola doğru varan görmez hatar” (174-11) (haber aldık ki bu yola doğru varan kişi tehlike görmez) gibi bir dizeye baktığımızda Himmetî'nin Türkçeyi nasıl ustaca kullandığını görebiliriz.

Eserde kimi sözcüklerin ikili biçimlerini görmek mümkündür. Bu durum eserin yazıldığı dönemde Azerbaycan Türkçesinin gitgide kendi bünyesinde değişime uğradığını göstermektedir: anı / onı, aña / oña, kılmışuz / kılmışuk, urmak / vurmak.

6. Sonuç

Duygularını, inancını ve dünya görüşünü içtenlikle dile getiren Mevlana Himmetî, divanı boyunca tek bir amacı gütmüştür: Hz. Ali'yi övmek. Himmetî, tasavvufî bir yaklaşımla Hz. Ali'yi olağanüstü bir insan olarak gösterip hiç kimsenin yapamadığı işleri yapabildiğini ifade etmektedir. Ali onun için her şeyin kaynağıdır, o, Ali'siz bir kâinat düşünemez. Ona göre Ali olmasaydı kâinat da yaratılmayacaktı. Himmetî, kimi zamanlar Ali'ye Tanrılık sıfatı vermiş, zaman-mekân sınırlarını aşarak onun olağanüstü işlerinden bahsetmiştir. Kuşların ve balıkların bile övdüğü Ali, bütün peygamberlerin üstadıdır Himmetî düşüncesinde. Ona göre bu gibi konuları kavramak için basiretli olmak gerek, Ali'nin aşkıyla sarhoş olmak gerek. Himmetî'nin bu görüşlerini farklı boyutlardan incelediğimizde onun görünen dünyanın ötesinde bir anlam dünyasına (kendi tabiriyle “âlem-i manî”) inandığını ve kendi görüşlerinin büyük bir bölümünün bu anlam dünyasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Dünyadaki kuralların geçerli olmadığı bu anlam dünyasının merkezinde Hz. Ali bulunmaktadır. Bu dünyanın ilk insanı Ali'dir, herhangi bir mahlûk bulunmadan önce Ali bu dünyada varlık göstermiştir. Bu dünyanın padişahı Ali'dir ve burada olup biten her şey tamamen Ali'nin hükmündedir. Himmetî'nin bu görüşlerini dikkate aldığımızda, divanı boyunca tasvir etmeye çalıştığı Hz. Ali ve onunla ilgili kullandığı sıfatlar, gerçekliklere dayanmaktan ziyade Himmetî ve onun gibi düşünenlerin tasavvufî görüşleriyle mistik yaklaşımlarının ürünüdür. Mevlana Himmetî'nin inancı ve dünya görüşü bir tarafa bırakılırsa onun Türkçe divanı Türk dili ve edebiyatı açısından önemlidir. Birkaç yüzyıl önce İran coğrafyasında kaleme alınan bu eser, İran Türklüğü başta olmak üzere Batı Türklüğü için de değerlendirilmesi gereken kaynak niteliğindedir. Söz konusu eseri dilsel açıdan incelediğimizde onun aynı devirde Anadolu'da yazılan Türkçe divanlardan farksız olduğunu görebiliriz.

Sonnotlar

¹ İran'da Türkçenin korunmasında Hz. Ali ve Hz. Hüseyin başta olmak üzere imamlar hakkında yazılan Türkçe şiirler etkili olmuştur. Özellikle mersiye edebiyatı bu bağlamda ön plana çıkmaktadır. Günümüzde bile herhangi bir kısıtlanmaya uğramadan mersiye edebiyatı canlı bir şekilde devam etmektedir.

² *İlhıçı* (Türkiye Türkçesinde yılkıcı) Tebriz'e yakın Türk Ehl-i Hakların yaşadığı bir kasabadır.

Gulam Hüseyin Saedî söz konusu eserde, *İlhıçı* ile ilgili gözlemlerini anlatmaktadır.

³ Bkz. Devlet Âbâdî, Aziz (1369/1990). “Divân-i Himmeti-yi Engûrânî”. *Varlık Dergisi*, 76, 31-38.

⁴ *Varlık* dergisi, İran İslam Devrimi'nden beri başta Türk dili ve edebiyatı olmak üzere Türkoloji'nin farklı alanlarıyla ilgili makaleler yayımlayan bir dergidir.

⁵ Geniş bilgi için bk. Babacan, İsrâfil. (2005). “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu'nun Kelâmları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 33, 213-230.

⁶ Türk Ehl-i Haklar Azerbaycan'da dağınık olarak yaşamaktadırlar. Azınlıkta olan Ehl-i Haklar baskılardan dolayı genellikle inançlarını geçmişte ve günümüzde gizlemeye çalışmış ve çalışmaktalar. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Şiiler tarafından *Sır Tâlibi* veya *Ali Allahî* diye adlandırılmaktalar. Ancak bu adlandırmalar Ehl-i Haklarca hoş karşılanmaz.

⁷ Nakdî, Muhammed Ali (1399/2020). *Mevlana Himmeti-yi Engûrânî-Ber Esâs-ı Nüsha-yı İlhiçı*. Zencan: Kalem-i Mihr Yayınları.

⁸ Nakdî, Muhammed Ali (1395/2016). *Mevlana Himmeti-yi Engûrânî, Türkçe Divanı*. Tebriz: Ahtar Yayınları. Kerimî, Muhammed Rıza (1390/2019). *Divân-i Mevlana Himmeti-yi Engûrânî*. Tahran: Tekderahat Yayınları.

⁹ Şiir örnekleri gösterilirken Tahran Üniversitesi Kütüphanesi yazması esas alınmıştır. Birinci sayı yazmada belirtilen sayfa numarası, ikinci sayı ise aynı sayfada yer alan beyit numarasıdır.

¹⁰ Tâhâ Sûresi, 21. ayet (قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ)

¹¹ kâlû belâ: “Evet dediler” anlamına gelen bu kelimeler, Elest bezminde ruhların Allah'a kulluk için söz vermelerini anlatır. Allah'ın “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” sorusuna insanların nefisleri “Evet (Rabbimizsin) dediler” (Pala, 2011: 255).

¹² Devi bağlamak, İran'da Hz. Ali ile ilgili masal tarzında anlatılan bir hikayeye işaret etmektedir. *Şest Besten-i Div* (Dev Parmaklarını Bağlamak) *Hikayesi*'ne göre Hz. Âdem'den önce yaşayan kötü huylu bir devin elleri Hz. Ali tarafından bağlanır. Dev birçok peygamberden yardım ister; ancak hiçbir peygamber bu düğümleri açamaz. En sonda Hz. Ali kendisi devi kurtarır (Nâd Ali Zâdeh ve Mohammadi, 2019: 43/44).

¹³ Fetih suresi 10. ayet.

Kaynakça

Atalan, Mehmet. (2008). “Türk Kültüründe Hz. Ali Cenknâmeleri”. *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 1, 7-27.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. (2006). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Babacan, İsrâfil. (2005). “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu'nun Kelâmları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 33, 213-230.

Caferiyan, Resul. (1388/2009). *Târih-i Teşeyyu Der İran, Ez Âgâz Tâ Tulû-ı Devlet-i Safefî* (İran'da Şiilik Tarihi, Başlangıçtan Safevi Devletinin Ortaya Çıkışına Kadar). Tahran: İlim Yayınları.

Devlet Abadî, Aziz. (1369/1990). “Divân-ı Himmeti-yi Engûrânî”. *Varlık Dergisi* 76, 31-38.

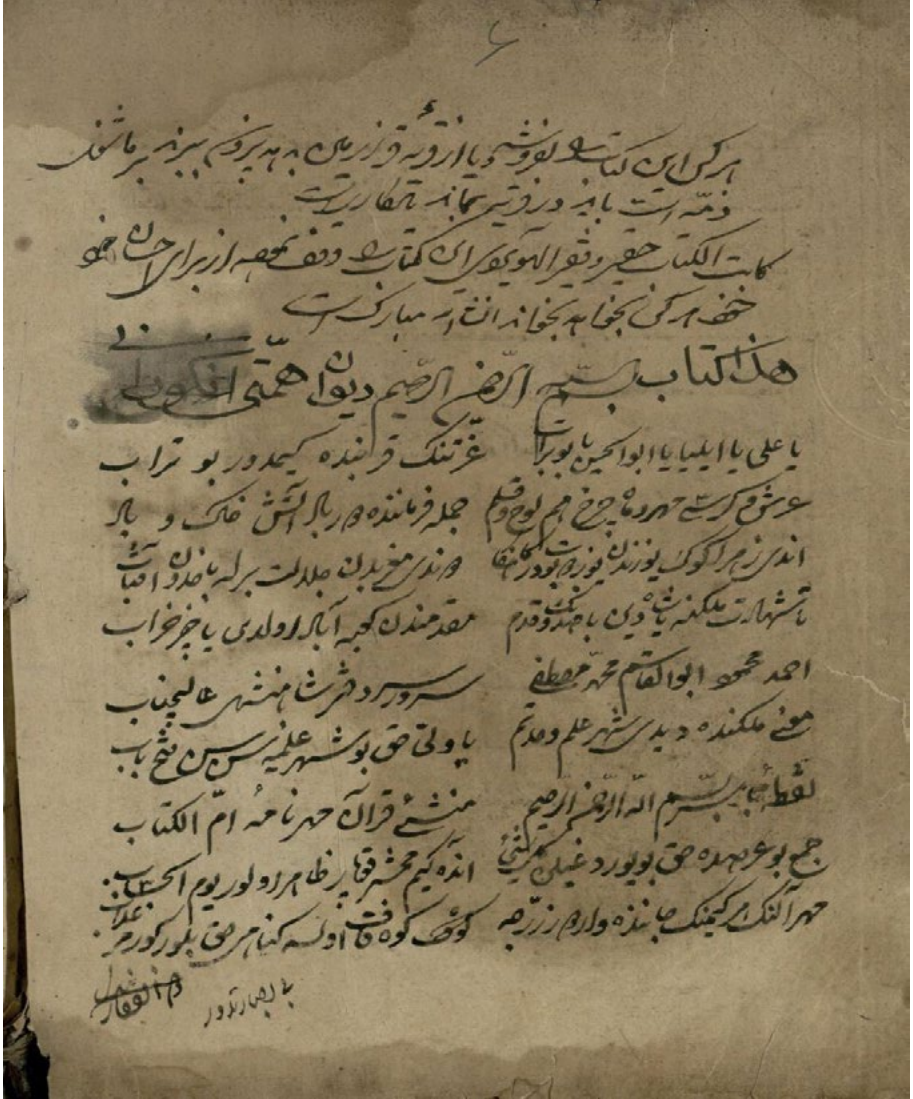
Karasoy, Yakup. (2019). “Güvercin Hikâyesinin Hz. Ali Değişkesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 92, 67-82.

Kartallıoğlu, Yavuz ve Hüseyin Yıldırım. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları.

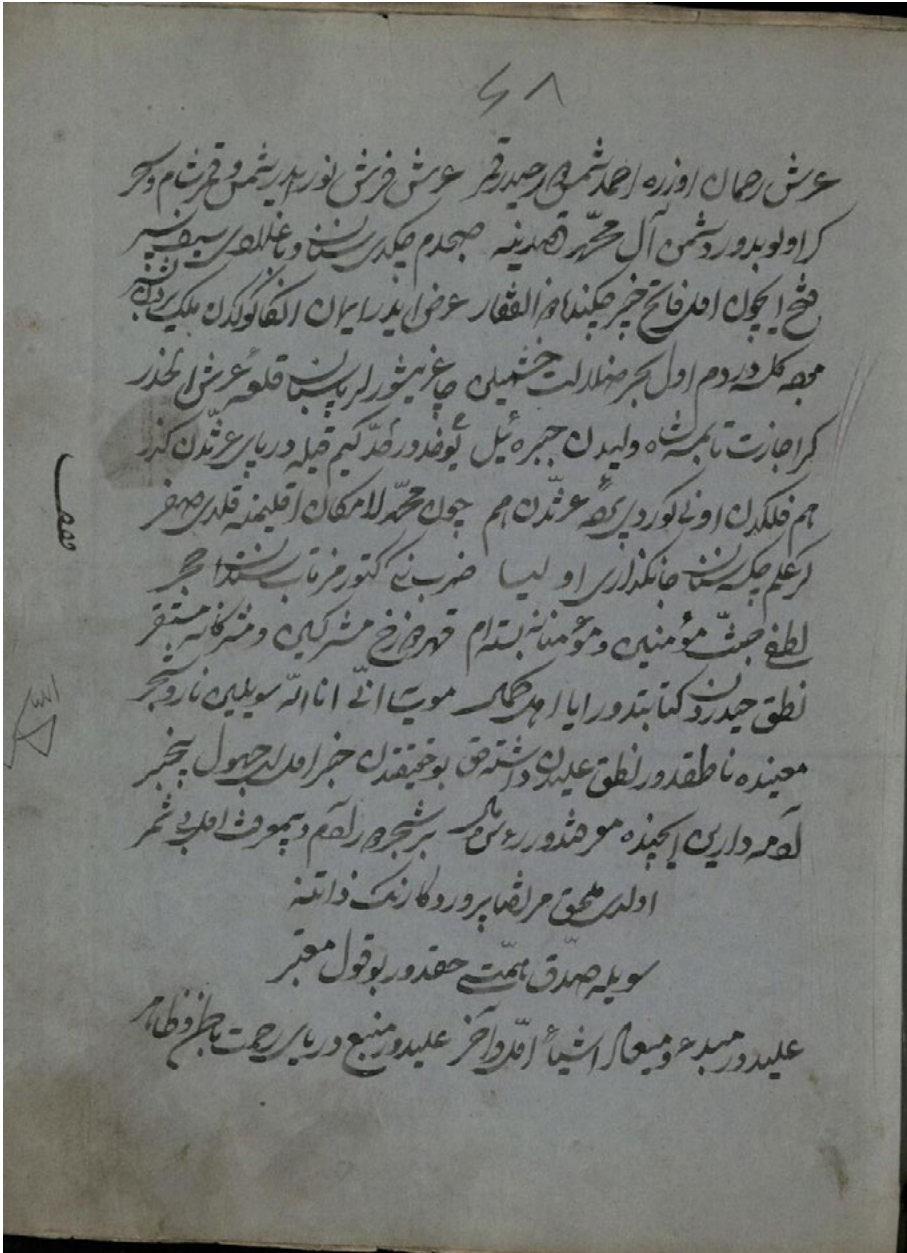
Kerimî, Muhammed Rıza. (1390/2011). *Divân-ı Eşâr-ı Türkî-yi Himmeti-yi Engûrânî*

- (Himmetî-yi Engûrânî'nin Türkçe Şiirler Divanı). Tahran: Tekderahıt Yayınları.
- Nâd Ali Zâdeh, Moslem ve Mehdi Mohammadi. (2019). “Berresi-yi Tatbikî-yi Sahtar ve Muhteva-yı Şeş Rivayet-i Manzum Ez Dastan-ı Şest Besten-i Div” (Dev Parmaklarını Bağlama Hikayesi'nin Altı Manzum Anlatısının Karşılaştırmalı Yapı ve İçerik Analizi). *Ferheng ve Edebiyat-ı Amme Dergisi* 27, 27-51.
- Nakdî, Muhammed Ali. (1395/2016). *Mevlana Himmetî-yi Engûrânî, Türkçe Divanı*. Tebriz: Ahtar Yayınları.
- . (1399/2020). *Mevlana Himmetî-yi Engûrânî-Ber Esâs-ı Nûsha-yı İlhıçı* (Mevlana Himmetî-yi Engûrânî-İlhıçı Nûshası). Zencan: Kalem-i Mihr Yayınları.
- Özkırmımlı, Atilla. (1996). *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi Alevilik-Bektaşılık Araştırma-İnceleme*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Öztelli, Cahit. (1997). *Bektaşî Gülleri*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Öztürk, Yaşar Nuri. (1990). *Tarihi Boyunca Bektaşılık*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Pala, İskender. (2011). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sâedî, Gulamhüseyin. (1342/1963). *İlhıçı* (Yılkıcı). Tahran: İntişârât-i Müessise-yi Mütalaat ve Tahkikat-ı İctimaî.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr> (Erişim tarihi: 10.08.2016)
- <https://sozluk.gov.tr> (Erişim tarihi: 14.08.2016)
- <https://www.vajehyab.com> (Erişim tarihi: 15.08.2016)

EKLER

Fotoğraf 1: Himmeti divanının Tahran Üniversitesi Kütüphanesi yazmasının ilk sayfası

Fotoğraf 2: Örnek bir gazel